

протоієрей Олександр Морозов (Ніжин)

НАРИСИ З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО НІЖИНА

1. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ НІЖИНА ТА ОКОЛИЦЬ

Незважаючи на пошкваллення археологічних досліджень на території Лівобережної України, стародавній Ніжин до останнього часу залишався білою плямою на археологічній карті Чернігівщини. Систематичні дослідження тут розпочалися тільки з середини 1980-х рр., і, на жаль, ще не вийшли за межі звичайного накопичення інформації. До цього часу дослідникам приходилося задовольняти цікавість до минулого Ніжина лише раптовими знахідками, які неодноразово траплялися на території та в околицях міста.

Накопичення інформації про першопочатки Ніжина розпочалися ще у XVIII ст. завдяки історико-краєзнавчим працям О.Ф.Шафонського (1780-ті рр). Саме цьому досліднику належить перша спроба ототожнити Ніжин з літописним Ніжатином та Ніжатиною Нивою [1].

Згодом ці дослідження продовжили М.Є.Марков, М.Арістов, М.Максимович, К.А.Неволін, М.М.Карамзін, М.П.Погодін, Д.І.Багалій, С.М.Соловійов, П.В.Голубовський, Н.Лілеев, архієпископ Філарет Гумілевський, В.Г.Ляскоронський, М.Василенко, М.Н.Петровський, М.М.Бережков та інші [2]. Але в переважній більшості випадків, висновки дослідників базувалися виключно на вивченні письмових джерел. Треба визнати, що на сучасному етапі цей підхід вже фактично вичерпав джерельну базу. Подальше дослідження найдавнішої минувщини краю без залучення конкретних археологічних матеріалів практично неможливе. Надзвичайно важливим етапом у вивченні давньої історії міста та його околиць стала знахідка у 1852 р. на передмісті Ніжина Магерках великого скарбу давньоруських срібних монет кінця X – першої чверті XI ст. (Мал. 14). Дослідженню цієї унікальної знахідки присвячено ґрунтовні праці М.П.Погодіна, І.І.Толстого, Я.Волошинського, А.А.Ільїна, М.І.Петрова, І.Г.Спаського, М.П.Сотникової [3]. Саме ця унікальна знахідка дозволила дослідникам позитивно завершити давню дискусію про те, чи карбувалася власна монета у Київській державі X – XI ст. Важливу інформацію про історію краю періоду Великого переселення народів містить знайдений у 1873 р. в 5 верстах від Ніжина, біля дороги на с. Пашківку так званий Пашківський скарб, у складі якого було 1312 срібних римських денаріїв перших століть нашої ери та ювелірні вироби IV - початку V століття. Надзвичайну мистецьку та історичну цінність становлять знайдені у скарбі дві срібні фібули “гунського типу”, інкрустовані золотою фольгою

¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С.486.

² Коваленко В.П. До питання про першоопчатки Ніжина // // Чернігівська обласна конференція з історичного краєзнавства. – Вип.І. – Чернігів-Ніжин, 1988. – С. 9-10.

³ Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России: сводный каталог русских монет X-XI вв. – Л., 1983. – С.64-80.

та сірійськими рубінами (Мал. 13) [1].

Початок наукового вивчення археологічним старожитностей Ніжина та його околиць можна віднести до 90-х рр. XIX століття. Окремо слід відзначити ґрунтовну працю відомого історика О.М.Лазаревського, який уперше увів до наукового обігу археологічні старожитності Ніжина, ототожнивши згадуваний у літопису Уненіж з городищем в урочищі “Городок” на східній околиці міста (зараз - вулиця Комунарів).

Приблизно у той же час була здійснена спроба організувати археологічні дослідження курганів доби бронзи в околицях Ніжина. У 1898-1899 рр. під керівництвом професора Ніжинського історико-філологічного інституту М.Лілеєва проводилися розкопки курганів “Остраничний” та “Козацька могила” на північній околиці Ніжина, а також групи курганів в районі сіл Кунашівка, Перебудова, Безуглівка, Талалаївка. Знахідки з цих курганів, що переважно належали до доби бронзи, експонувалися автором розкопок під час XIV археологічного з’їзду у Чернігові [2]. Накопичення інформації про найдавнішу історію міста і краю тривала й протягом XX століття. Так близько 1917 р. в околицях Ніжина на березі р.Остер були зафіксовані знахідки кількох екземплярів візантійських монет часів імператорів Льва V (813-820 рр.), Льва VI та Олександра (886-912 рр.) [3]. На жаль, більш докладних відомостей, які б дозволили з’ясувати чітку топографію цих знахідок та пов’язати їх з певними археологічними об’єктами, ми сьогодні не маємо.

Певні зусилля до вивчення археологічних пам’яток Ніжина простежуються і в перші післяреволюційні десятиріччя. Так, маємо звістки про те, що окремі речі давньоруського часу в історичному центрі міста знаходив директор створеного у 1927 р. Ніжинського окружного історичного музею І.Г.Спаський. На території власної садиби по вул. Гребінки,14 він виявив давньоруське прясельце [4]. Але, на превеликий жаль, місцевий музей так і не став осередком дослідження археологічних старожитностей краю. Звинувачений у пропаганді націоналістичних ідей, цей заклад був фактично знищений у 1934 році, а його безцінні колекції втрачено.

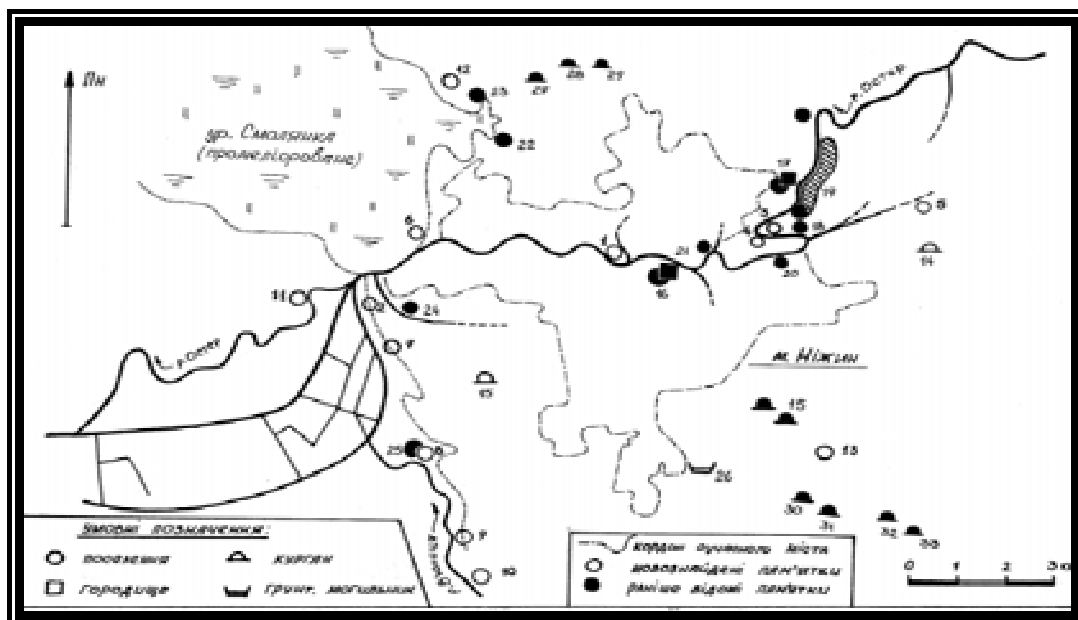
Відсутність в місті наукового та дослідницького центру, яких займався б вивченням історичних пам’яток краю, мала надзвичайно сумні наслідки для дослідження багатьох цінних археологічних об’єктів. На жаль, поза увагою дослідників залишилась знахідка близько 1957 р. скарбу римських денаріїв перших століть після Різдва Христового. Обставини знахідки, так само, як і склад скарбу

¹ Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. М., 1961. - №1297. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. – Т.2. Полк Нежинский. – К., 1893. – С.51.

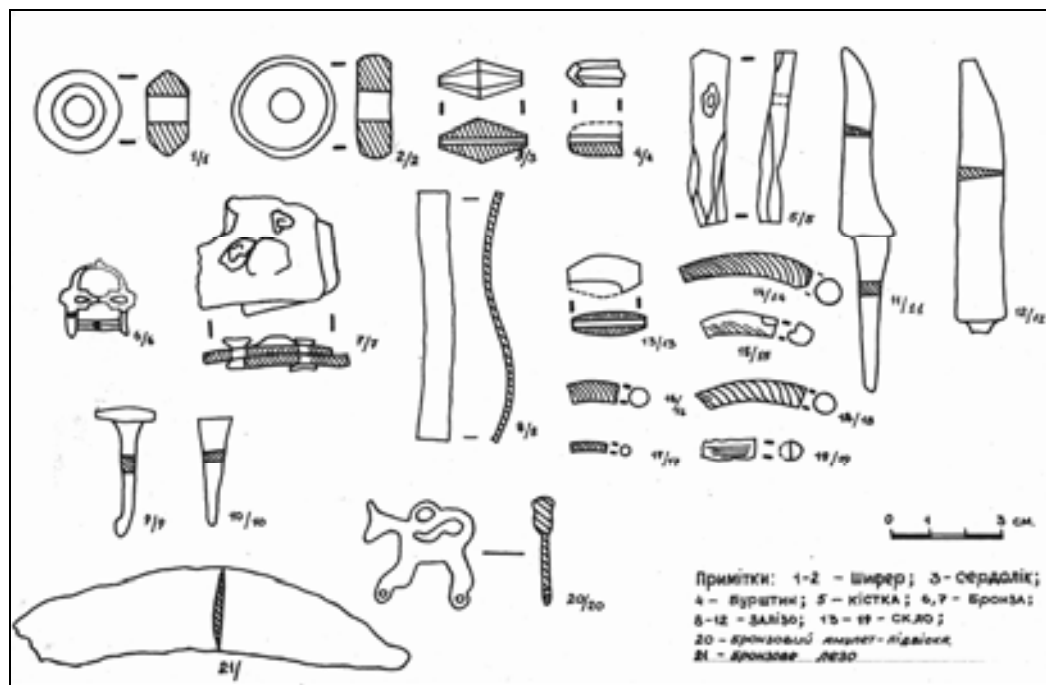
² Ткаченко В.В. З історії дослідження курганів доби бронзи на Чернігівщині // Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Вип.ІІ. – Чернігів-Ніжин, 1988. – С.4-5.

³ Кропоткин В.В. Новые находки византийских монет // Византийский временник. – Т.26. – М., 1965. – С.180.

⁴ Лист І.Г.Спаського до Г.П.Васильківського від 31 березня 1977 р. // Науковий архів НКМ, І.Г.Спаський. Листування. – С.165.

Мал.10. Археологічні пам'ятки Ніжина та околиць

Мал.11. Підйомний матеріал з урочища "Городок" (знахідки доби бронзи та часів Древньої Русі)

залишилися невідомими: монети розійшлися по руках колекціонерів та загинули для науки. Відомо тільки, що кілька денаріїв придбав один із ніжинських вчителів [1].

У вересні 1961 р. на південній околиці Ніжина (вулиця Механізаторів), під час риття котловану під водогін, було знайдено залишки поховання воїна-кочівника XII-XIII століття. Матеріали з цього поховання, зібрані І.І.Єдомахою, знаходяться зараз у фондах Чернігівського історичного музею [2].

У викидах ґрунту тоді було знайдено шаблю, стремена, елементи кінського оголів'я, інкрустовані сріблом, шматки кольчуги, вістря стріл та кістяні накладки від луку. На превеликий жаль, завдяки відсутності будь-якої інформації про точне місце знахідки та недостатньому вивченню, поховання (розкопки не проводилися через складні погодні умови), сьогодні практично неможливо встановити його характер. На думку А.Н.Кірпи́чкінова, мова може йти про курганне поховання [3]. Але, треба відзначити, що ніяких зовнішніх ознак кургану в цій місцевості простежити не пощастило.

Окремі знахідки старожитностей, здійснені в різні часи в околицях Ніжина, зберігаються сьогодні у фондах Ніжинського краєзнавчого музею. Зокрема, це римський денарій часів імператора Августа (I століття після Різдва Христового) [4] та фрагмент кольчуги давньоруського воїна, знайдені під час меліоративних робіт на р.Остер, колекція кам'яних шліфованих молотів доби бронзи, вістря списів та стріл X-XIV ст. тощо. На жаль, переважна більшість цих експонатів депаспортизована, що не дозволяє визначити місця знахідок та суттєво зменшує їх наукову вартість.

Систематичні археологічні спостереження в Ніжині розпочалися лише на початку 1980-х рр. завдяки діяльності Чернігово-Сіверської експедиції Інституту археології АН України, відділу археології Чернігівського історичного музею та Чернігівського обласного археологічного центру. Археологічні розвідки в Ніжині та його околицях здійснювалися В.П.Коваленком, О.В.Шекуном, Ю.М.Ситим, А.О., В.В.Мултанен та іншими дослідниками.

Упродовж 1989-1991 рр. здійснювалися археологічні розвідки та охоронні розкопки у центральній частині Ніжина ("Старе місто" та "Замок"), на території городища та посаду XI-XIII ст. в урочищі "Городок" та на цілому ряді поселень давньоруського часу в околицях міста. Дослідження, які проводилися під керівництвом В.П.Коваленка та Ю.М.Ситого, уперше в історії Ніжина дозволили визначити топографію та стратиграфію стародавнього міста та попередньо з'ясувати хронологічну межу виникнення цього населеного пункту – рубіж IX-X століть [5].

У 1992-1993 рр. до археологічних досліджень старожитностей міста прилучилися і працівники відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею. Під час досліджень, які

¹ Кропоткин В.В. Клады... – №1298.

² Акт №78 від 7 лютого 1968 р. // Науковий архів Чернігівського історичного музею.

³ Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. – Л., 1973. – С. 97.

⁴ Пухтинский В.К. Денарий Августа, найденный в Нежине // Вестник древней истории. – 1966. – №2. – С.174-175.

⁵ Сытый Ю.Н. Отчет об охранных археологических работах 1990 г. и 1989 г. в г.Нежине Черниговской обл. – Чернигов, 1990-1991 (машинопис) // Науковий архів НКМ.

здійснювалися під методичним керівництвом відділу археології Чернігівського історичного музею проводилися розвідка, ретельний огляд, обстеження, фотографування та глазомірна топографічна зйомка археологічних об'єктів. Спостереженнями було охоплено територію загальною площею близько 300 кв. км., що відповідає колу радіусом 10 км. з центром в історичному ядрі міста (Мал. 10). За цей час було оглянуто 9 раніше відомих поселень доби бронзи, раннього заліза та давньоруського часу, а також відкрито 9 нових об'єктів.

Збір підйомного матеріалу проводився неодноразово та в найбільш придатний для цього час – ранньою весною, під час оранки після сходу снігу, та пізно восени. Межи селищ фіксувалися за темним кольором культурного шару на більш світлому тлі розораного ґрунту, а також за знахідками підйомного матеріалу на його поверхні. Аналіз зібраного таким чином матеріалу дає можливість отримати максимально можливу інформацію про розміри території поселень, господарчу і ремісничу діяльність населення та здійснити відносно датування пам'ятки без руйнування культурного шару. Шурфування археологічних об'єктів для визначення потужності культурного шару не здійснювалося, що до певної міри обмежує корисну інформацію. Обстеження археологічних пам'яток, що знаходяться під сучасною забудовою, проводилися шляхом спостереження за земляними роботами в історичному центрі міста. До складу обстежених пам'яток входять городище з незахищеним посадом (урочище “Городок”), різноманітні за топографією та типологією поселення різних часів та кургани.

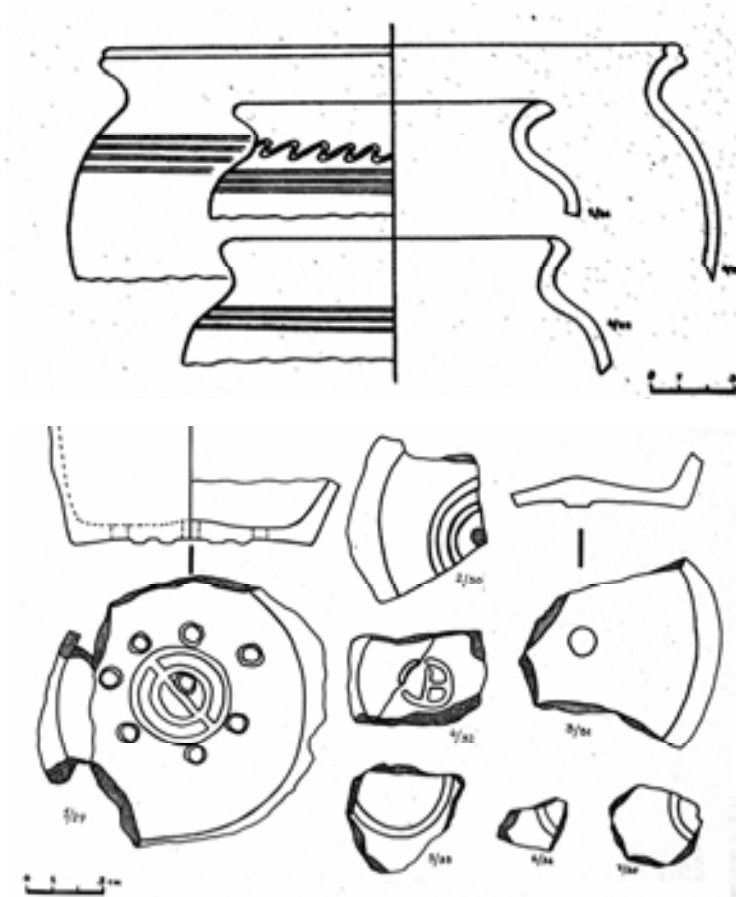
Ретельний огляд вже зареєстрованих археологічних об'єктів дозволив суттєво розширити наші уявлення про місцезросташування пам'яток та здійснити їх попереднє датування.

Велику кількість фрагментів давньоруського гончарного посуду було зібрано на поселеннях Магерки-I (X-XIII ст.) та Магерки-II (XI-XIII ст.), що розташовані на підвищеннях біля вигинів східного берега болота Смолянка. Ці об'єкти, відкриті у 1986 та досліджені у 1989 рр. Ю.М.Ситим, становлять для нас особливий інтерес, оскільки з ними можна пов'язати вже згадувану знахідку в 1852 р. Ніжинського скарбу давньоруських срібників. На жаль, точне місце скарбу тоді не було зафіксоване. Але скупі архівні джерела, зокрема свідчення професора М.А.Тулова, який безпосередньо відвідав місце знахідки, дозволяють локалізувати його поряд із селищем Магерки-I. Як засвідчив М.А.Тулов, знахідку було зроблено в полі “поміж передмістям Ніжина Магерками та хутором Бобриком на відстані півверсти від Магерок” [1]. Аналіз планів міста Ніжина першої половини та середини XIX ст. дозволяє стверджувати, що північна межа західної околиці міста за останні 150 років майже не змінилася. На нашу думку, знахідку скарбу та залишків двох великих давньоруських селищ в цій місцевості, імовірно, слід пов'язувати або з існуванням в цьому районі феодального маєтку першої чверті XI ст. або проходженням уздовж східного берега болота Смолянка стародавнього шляху XV в напрямку до Чернігова. Наскільки вірні ці припущення, найближчим часом покажуть подальші археологічні розвідки.

¹ ВДАЧОН, ф.1359, оп. 4, спр.437, арк.1-3.

Нашими спостереженнями вдалося дещо уточнити топографію поселення Магерки-ІІ. Зокрема, залишки давньоруської кераміки виявлено у південно-західному напрямку від пам'ятки, уздовж дороги Ніжин–Низи, де дослідження ще не проводилися, а також у центральній частині пам'ятки підібрано кілька фрагментів ліпної кераміки доби бронзи та раннього заліза.

Під час огляду території давньоруського городища та посаду XII-XIII ст. в урочищі “Городок” (“Комуна”) на східній околиці Ніжина, зібрано цікаву колекцію підйомного матеріалу. Ця пам'ятка, піддана розвідковим археологічним дослідженням у 1986 та 1989-1990 рр. (В.П.Коваленко, Ю.М.Ситий), сьогодні знаходиться під загрозою руйнування багаторічною оранкою, міським кладовищем та будівництвом садово-городного кооперативу. Найбільш ретельному огляду було піддано південно-східну частину пам'ятки, яка безпосередньо потрапила в зону забудови. Зібрано цікаву колекцію речей доби бронзи, раннього заліза та Київської Ру-

Мал. 12. Знахідки гончарної кераміки доби Київської Русі (XI-XIII ст.) на посаді городища в урочищі “Городок”

сі. Серед знахідок слід відзначити фрагменти нижньої частини плоскодонної ліпної посудини та вінчика ліпного горщика, прикрашеного пальцевими зачіпами і насічкою по краю та рядом круглих ямок під ним, а також плоске бронзове лезо вигнутої форми (можливо, серп або ніж). Численні знахідки давньоруського часу представлені уламками скляних браслетів, шиферними прясельцями, залізними ножами та точильними брусками з пісковуку, кістяними виробами зі слідами обробки. Серед знахідок жіночих прикрас слід виділити уламок ліроподібної бронзової пряжки, бронзову підвіску у вигляді “лютого звіра”, гранчасту намистину з червоного сердоліку біпірамідальної форми, фрагмент намистини з бурштину зі слідами грубої огранки та частину розколотої намистини овально-сплощеної форми зі скла фіолетового кольору. Зібрано велику кількість фрагментів давньоруського кружального посуду XII-XIII ст., серед яких можна виділити колекцію донець з клеймами, представленими переважно набором стандартних елементів: “крапок”, концентричних кілець та “спиць”. Заслуговує на увагу знахідка нижньої частини посудини з клеймом у вигляді двох концентричних кілець, що перетинаються однією “спицею” у діаметральному напрямку, та 8 наскрізними отворами у денці, яка, імовірно, використовувалася в якості фільтру під час виробництва дьогтю. (Мал.11-12)

Серед нововиявлених багатошарових пам’яток на увагу заслуговує поселення в урочищі “Ветхе” (західна околиця Ніжина), розташоване на підвищеній ділянці та схилах заболоченої заплави лівого берега р.Остер. На поселенні зібрано велику кількість уламків ліпної кераміки доби бронзи (у тому числі фрагментованої стрічковим, ямковим, шнуровим орнаментом та наліпними валіками) та раннього заліза, а також фрагменти кружального посуду другої половини XIII-XIV ст.

Цікавим, на нашу думку, видається той факт, що з вищезгаданим урочищем пов’язане існування Георгіївського Ветхоріздвяного монастиря, час заснування якого Філарет Гумілевський відносив до XIV століття. Більшість дослідників, зокрема О.М.Лазаревський, скептично поставилися до повідомлення, що буцімто під час ремонту монастирського храму на початку XIX ст. було знайдено закладний камінь з текстом XIV ст. [1]. На нашу думку, гіпотезу Гумілевського не слід безапеляційно відкидати, оскільки відкриття великого селища післятатарського часу (XIII-XIV ст.) на відстані близько 1 км. на південний захід від руїн монастиря дозволяє під новим кутом зору поглинути на цю проблему. Остаточне вирішення питання про час заснування монастиря та його зв’язок із нововиявленою пам’яткою можуть дати лише ґрунтовні археологічні дослідження.

Кераміку післятатарського часу, аналогічну за типологією до кераміки з поселення “Ветхе”, а також фрагменти ліпного посуду доби бронзи та ранньослов’янського часу виявлено в урочищі “Селище” (західна околиця м.Ніжина, вул.Околична). Тут було виявлено поселення дюнного типу, що розташувалося на підвищенні в місці з’єднання заплави р.Остер з болотом Смолянка. Пам’ятка займає східну частину мисоподібного підвищення, зайнятого приватними будівлями та городами.

Місцезнаходження ліпної кераміки також зафіксовано на схилах правого берега

¹ Лазаревский А.М. Вказана праця. – С.67.

р.Остер на відстані 500 м. на схід від пам'ятки в урочищі “Селище”, на лівому березі р.Остер на захід від урочища “Ветхе”, на північний захід від с.Григоро-Іванівка, а також на мисоподібному останці лівого берега р.Остер поміж Ніжином та с.Липовий Ріг (Птахофабрика-III). На останній пам'ятці підібрано кілька вінчиків та фрагментів орнаментованого ліпного посуду, а також крем'яне вістря стріли трикутної форми з виїмкою в нижній частині. Під час археологічних розвідок 1992-1993 рр. було виявлено ряд надзвичайно цікавих пам'яток, що дають можливість уточнити історичну топографію Ніжина та його сільської округи часів Київської Русі.

Селище сільського типу, яке можна датувати кінцем X – початком XIII ст. виявлено в центральній частині міста, на південний схід від вулиці Воздвиженської. Пам'ятка розташована на краю ділянки підвищеного правого берега р.Остер. Зі сходу та півночі пам'ятку обмежує вул. Воздвиженська та територія Графського парку. Підйомний матеріал представлений фрагментами давньоруського кружального посуду кінця X-XIII сторіччя. Поселення площею до 1,5 га займає територію колишнього “Зеленгоспу” а також частково знаходиться під приватними садибами тагородами.

Мал. 13. Фібула з “Пашківського” скарбу (IV-V ст. н.е.). Санкт-Петербург, Державний Ермітаж

Невеличке, площею до 0,5 га, селище кінця X-XII ст. виявлено на відстані 1,5 км на південь від південно-східної околиці с.Липовий Ріг. Пам'ятка займає південний схил блюдцеподібної западини, що навесні заповнюється талими водами, розташованої у верхів'ях безіменного струмка, що впадає в р.Остер в районі колишньої птахофабрики. Невелика інтенсивність знахідок, представлених уламками давньоруського кружального посуду та фрагментом металевого леза, можливо, свідчить про короточасний або сезонний характер селища. На відстані 1 км. на південь від останнього селища знаходиться розораний курган II-I тис. до н.е., який має заввишки близько 2 м. та діаметр до 50 м. Поселення давньоруського часу X-XIII ст. знайдено на північній околиці с. Липовий Ріг, на березі безіменного струмка (ліва

притока р. Остер) неподалік від православної каплиці, що розташована на автошляху Ніжин-Березанка.

Під час нагляду за земляними роботами у центрі міста фрагменти кераміки доби бронзи та Київської Русі виявлено на схилах р.Остер (вул.Овдіївська, садиби № 27, 29). Уламки вінчиків давньоруських горщиків XII-XIII ст. підібрано у викидах траншеї під кабель по вулиці Радянській, 4, у дворі школи №3 та під час земляних робіт на території комплексу будівель Грецько-Всіхсвятської церкви. Окрім того, фрагмент ліпної кераміки доби раннього заліза виявлено під час шурфування фундаменту південної стіни теплої Миколаївської церкви по вул. Подвойського (комплекс Свято-Покровського приходу).

Мал.14. Монети кн. Володимира Святославина та кн. Ярослава Мудрого з “Ніжинського” скарбу 1852 р. (XI-XII ст. н.е). Санкт-Петербург, Державний Ермітаж.

Таким чином, наявна інформація про археологічні старожитності Ніжина, незважаючи на її уривчастий та несистематичний характер, дає можливість в загальних рисах реконструювати найдавнішу історію краю. Заселення берегів річки Остер першими людьми відбулося не пізніше початку // тис. до н.е., про що свідчить велика кількість пам’яток доби бронзи. Активне господарче життя вирувало тут за часів раннього заліза. Майже не викликає сумнівів міський характер населеного пункту, який існував у центральній частині сучасного Ніжина в XI-XII ст. Для стародавнього Ніжина виявлено типову структуру, характерну для більшості давньоруських міст, яка складалася з укріпленого городища, передмістя та сільської околиці.

Але в суспільно-політичній та економічній історії Ніжина все ще залишається чимало пошукових проблем, для вирішення яких потрібно не одне десятиліття стаціонарних археологічних досліджень. Широке поле діяльності залишається у дослідників по виявленню та вивченню ще невідомих археологічних об’єктів на території та в околицях міста. Все ще невизначеними залишаються функціональні

особливості міста на різних етапах його історії. Недостатньо досліджено оборонні споруди та поховальні комплекси давньоруського часу. Залишаються дискусійними питання про так звані “Зміївві вали” в околицях Ніжина, про стратегічну роль стародавнього міста в системі оборонних споруд Чернігово-Переяславського порубіжжя XI-XIII ст. тощо.

2. ЧИ ІСНУВАВ НІЖИН У XIV СТОЛІТТІ?

Проблема виникнення та розвитку середньовічних українських міст завжди була під пильною увагою вітчизняних дослідників. Але, незважаючи на бурхливий поступ історичної науки, мусимо визнати існування чималої кількості “білих плям” у наших знаннях про минуле найдавніших населених пунктів Чернігово-Сіверської землі. Переважна більшість цих “білих плям” припадає на післямонгольський період та литовську добу – від другої половини XIV до кінця XVI століття. Брак фактичних відомостей (як археологічного, так і археографічного характеру) до останнього часу дослідники намагалися компенсувати за рахунок узагальнень, запозичених з історії Великого Князівства Литовського, або робили висновок, що після монгольської навали 1239-1240 років інтенсивне господарське та культурне життя на теренах степового і лісостепового Лівобережжя на тривалий час занепало.

Не є винятком у цьому плані і стародавній Ніжин, який, як нещодавно довели чернігівські археологи В.П.Коваленко та Ю.М.Ситий, виник на рубежі X-XI століття. Спираючись на результати археологічних досліджень 1989-1990 років та підсумовуючи майже двохсотлітню дискусію про першопчатки Ніжина, вони з'ясували, що за часів Києво-Руської держави на території сучасного міста існували дві досить великих фортеці. З певною часткою вірогідності залишки цих двох городищ, виявлених у місцевостях “Старе місто” та “Городок”, можна, на думку дослідників, ототожнити зі згадуваними у літописах населеними пунктами Ніжатиною Нивою або Ніжатином (згадуються відповідно у 1078 та 1135 роках) та Уненіжем (1147 р.).

Виникнення стародавнього Ніжина вчені пов'язують з активною містобудівельною діяльністю князя Володимира Святославича, засвідченою літописами під 988 роком. Важливе стратегічне положення міста визначалось тим, що в районі сучасного Ніжина в давнину проходила одна з доріг, що з'єднувала Київ та Переяслав з Черніговом. Оскільки знахідок післятатарського часу (кінець XIII-XIV століття) на цій території не виявлено, археологи стверджують, що ці міста загинули у 1239-1240 роках і протягом кількох століть лишались спустошеними, фактично не існували як населені пункти міського типу [1].

Тривалий час в українській історіографії домінувала думка відомого знавця історії Лівобережної України О.М.Лазаревського про те, що після монгольської навали Ніжин відродився лише на початку XVII століття на місці колишнього давньоруського городища. Лише у 1624 році, після того, як Чернігово-Сіверські землі

¹ Сытый Ю., Коваленко В. Отчет об охранных археологических работах 1990 и 1989 гг в г.Нежине Черниговской обл. – Чернигов, 1990-1991 (машинопис) // Науковий архів НКМ.

були приєднані польським королем Сигизмундом III до Речі Посполитої, на місці спорожнілої давньоруської фортеці будується міцний дерев'яний замок [1].

І дійсно, документи першої чверті XVII століття, що дійшли до нашого часу, нібито підтверджують думку О.М.Лазаревського. У 1777 році відомий дослідник О.Рігельман опублікував привілей польського короля Сигизмунда III, що був виданий “новозаселеному місту” Ніжину у березні 1625 року, в якому читаємо: “Ознаймуєм, иж... городище наше Нежин, в княжестве Черниговском лежащее, теперь новооселое, счастливое з рук неприятельских есть рекуперовано и до панства нашего привернено. Ми, упатраючи же тоє городище пограничное новооселое Нежин, будучи на местцу оборонном в валах, не только самые импеты неприятельские здержати, але и границам панства нашего коронным заслонною бути может, зычим того зо всех мер, иж бы яко найлешше крепило и умножало, и до оздоби приходило, а за тим потужнейше против неприятелей и наглым небезпечностям оставало”.

Ніжинський Ветхоріздвяний Георгіївський монастир.
За переказами був заснований ще в XIV ст. (фото початку XX ст.)

Польський акт 1624 року про закріплення за містом земельних угідь, наданий ніжинським міщанам польським коронним ревізором Ієронімом Цехановичем, також зазначає: “место Нежин, от многих лет опустошалое, значне за ласкою Божьею ростет

¹ Лазаревский А. Вказана праця. – С.5.

и щораз людей до него прибуваєт...” [1].

Із наведених документів добре видно, що являло собою місто Ніжин (а вірніше – спустошене “Ніжинське городище”) у першій чверті XVI століття. Незаперечним є вигідне стратегічне положення міста “на месці оборонном” та наявність старовинних оборонних споруд – фортечних валів. Цілком вірогідно, що рештки фортифікацій часів Київської Русі були використані будівничими під час зведення Ніжинського замку на початку XVII ст.

Інтенсивне заселення відродженого Ніжина вихідцями з середнього Подніпров’я та Правобережної України, а також пожалування його мешканцям міського самоврядування у межах юридичних норм Магдебурзького права, сприяли бурхливому економічному розвитку міста. Документальні свідчення про драматичні події повстання гетьмана Тараса Федоровича, що датуються 1631 роком, незаперечно змальовують Ніжин як досить міцний форпост національно-визвольної боротьби місцевого козацтва проти польського панування, здатний витримати тривалу облогу кількатисячного коронного війська [2].

Унікальні відомості про чисельність та устрій ремісничих об’єднань міста першої третини XVII століття дійшли до нас з цехових книг, найдавніша з яких, що містила реєстр братчиків ковальського та ткацького цехів, датується 1634 роком. Приблизно до того ж таки часу відноситься й запровадження славнозвісних ніжинських ярмарків, котрі у другій половині XVII століття перетворили місто на один з найбільших на Лівобережжі осередків посередницької торгівлі [3].

Провідна роль Магдебурзького права у розвитку міста залишається незаперечною. Права та вольності, що надавалися ніжинським міщанам польськими королями, безумовно, сприяли активному заселенню міста та бурхливому розвитку промислів і торгівлі. Але, закономірно, постає питання; чи були б ці процеси настільки швидкими та інтенсивними, якби відновлення міста на початку XVII століття відбулося справді на порожньому місці?

На превеликий жаль, письмові джерела XV-XVI століття (“Список городов, дальних и ближних”, “Книга Большому Чертежу” та ін.) не згадують не тільки Ніжин, але й не називають на цій території жодного іншого скільки-небудь значущого населеного пункту. Ці спостереження свого часу дозволили О.М.Лазаревському дійти висновку, що територія Ніжинського полку на південь від річок Сейму та Остра “до XV століття являла собою суцільну пустелю, що розділяла руські та польські володіння”. Саме ці міркування дозволили О.М.Лазаревському та його послідовникам скептично поставитись до повідомлення відомого церковного історика, автора “Историко-статистического описания Черниговской епархии”, архієпископа Філарета Гумілевського, який відносив заснування Ніжинського Ветхо-

¹ Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С.177-184.

² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1964. – Т.1. – С.99-100.

³ Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII в. // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С.315-318.

Ніжинська фортеця XVII-XVIII ст. (за планом 1773 р.)

різдвяного (Красноострівського) монастиря до XIV століття [1].

За свідченням цього автора, у 1817 році, під час перебудови монастирської церкви Різдва Богородиці під її фундаментом знайдено закладний камінь з написом XIV століття. На жаль, перевірити достовірність цього повідомлення тепер практично неможливо. Підтримуючи О.М.Лазаревського, думку Ф.Гумілевського вважали безпідставною й нинішні дослідники ніжинської старовини.

Але, на наше глибоке переконання, надто критичний, а інколи й відверто упереджений погляд послідовників “скептичної школи” на історію Лівобережної України литовсько-польської доби вимагає певного уточнення та перегляду з точки зору сучасного стану вітчизняної історичної науки. Значною мірою гіпотеза про незаселеність Південної Сіверщини у XIV-XVI століттях була спричинена недостатньою розробкою джерельної бази. Зокрема, цю тезу дозволяють спростувати археологічні спостереження останніх років. Так, під час археологічних розвідок 1993 року, організованих працівниками відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею, на західній околиці Ніжина в урочищах “Ветхе” (вул. Челюскіна) та “Селище” (вул. Околична) знайдено рештки двох досить великих селищ післятатарського часу. На значній площі зібрано колекцію фрагментів гончарного посуду, що може бути

¹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – К., 1874. – Кн.4. – С.67-68.

датований другою половиною XIII-XIV ст. Надзвичайно цікавим є той факт, що одне з них розташоване неподалік від руїн знищеного у 1930-х роках Ветхоріздвяного монастиря. На жаль, обстежити територію самого монастиря до останнього часу не вдалось через те, що вона зайнята приватними садибами.

Ці останні знахідки дозволяють по-новому поглянути на досліджуваний період історії краю і дають можливість стверджувати, що після зруйнування міста у 1239-1240 роках мешканці стародавнього Ніжина зберегли своє поселення, хоча й були змушені перебратися під захист лісів та непрохідних остерських та смолезьких боліт, які впритул підходили до міста із заходу. Не виключено, що в майбутньому на території міста будуть знайдені нові археологічні пам'ятки, що дозволять пролити світло на історію краю цього періоду.

Тривалий час поза увагою дослідників лишалось надзвичайно цікаве письмове джерело, котре, безумовно, подає важливі відомості з історії Чернігово-Сіверської землі у другій половині XIV століття. Йдеться про жалувальну грамоту Київського князя Володимира Ольгердовича князю Юрію Івантичу Половцю-Рожиновському на володіння маєтностями у Київській та Сіверській землях, зокрема в басейнах річок Десни, Остра та Удаю. Враховуючи надзвичайну важливість і унікальність цього джерела, а також його невеликий обсяг, дозволимо собі повністю процитувати його текст: *“Владимир Ольгердович, князь Киевский, ознаймуем то: Юрий Ивантыч з Сквиря, иж его ойчизнм бардзо спустошали от неприятелей наших татар, гды воевала орда Заволгска, просил нас, абись ми ему то ствердили и оседлость при замку дали: двор Соломец в Киеве и землю Святоицицку с данию и зе виистким обапул Сырца. Писан в Киеве 19 января индикта 4. Ми tedy то виистко, цо предкове дали, ему ствердзали: Славов зе виисткнм надбрестыньцем и Мыцко при Тетереве (Радомишль – О.М.), Рудню й Кочеров зе виистким, Велицу, Охотов, яко ся то ма и землю Святоицицку, яко предок его тримал Роман. А в Северу: Рожны зе виистким, Крехово, Осово, Светильново, Бердово, Островец, Буков, Варно, Волузов (Виползов – ?, О.М.), Нежин, Дорогин зе виисткими инными урочистими пуццями в тым отделе, почавши от Десны по Удай и по Остер, и Сосновский отдел также зе виистким, и Высогор, также то отпустить в цудзе реньце зостать ся нема. А отдел его предковский Сквирский, яко предки его Тугорхан, Кариман и иние по них одержали на Роси, по Раставице й Каменце, которий звано Сквиря, а тераз Поветщина, по предках зе виисткими инными пожитечными местами: Сквиря, Ягнятин, Трилесеы, Фуццово (Фастов — О. М.) и иными, то ма, яко свое держать и тым виистким жона и потомство их, вечными часы держа, тым шафовать, яко сами бендо хтели уживать. В Киеве писан”* [1].

Звичайно, не можна сказати, що текст цієї грамоти взагалі не був відомий історикам. Уперше його опублікував у 1853 році польський дослідник Е.Руліковський у книзі “Опис повіту Васильківського” за польською копією 1568 року, що була видана з канцелярії коронної. У 1864 році текст грамоти передрукував Л.Похилевич, датувавши її 1390-м роком. Пізніше цей документ вивчали історики В.Антонович, М. Володимирський-Буданов, М.С. Грушевський, П. Клепатський, Ф. Шабульдо та інші.

¹ Похилевич Л. Сказанне о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С.190.

Але від часу першої публікації автентичність тексту грамоти князя Володимира Ольгердовича викликала ряд сумнівів. По-перше, відкривач джерела Е.Руліковський користувався не оригіналом, а, як уже зазначалось, пізньою польською копією. По-друге, навіть поверхове ознайомлення з текстом документа свідчить, що пізніші переписувачі та перекладачі суттєво зіпсували первісний текст. Про це свідчить не лише сумнівне прочитання деяких топонімів та порушення логічного зв'язку в тексті, але й відсутність відповідного для такого роду документів датування. По-третє, закономірний скептицизм з боку дослідників викликало те, що згідно з цією грамотою у другій половині XIV століття обширні Чернігово-Сіверські землі аж до Сосниці (“Сосновський відділ”) перебували під юрисдикцією київських князів.

Усі вищенаведені фактори і змусили М.С.Грушевського, котрий неодноразово посилався на цей документ у своїх працях, дійти висновку, що “дійсність цієї грамоти збуджує деякі сумніви” і чекає доказів та підтвердження [1].

Цікаве дослідження про обставини, за яких грамота Володимира Ольгердовича стала широко відома як юридичний документ, здійснив свого часу В.Антонович. Він з'ясував, що близько 1602-1603 років у Києві розпочався тривалий судовий розгляд справи про повернення маєтностей, у якому позивачами проти заможного шляхтича Василя Ходики виступили київський підвоєвода Ян Аксак та збіднілий остерський боярин Юрій Рожновський, учасник козацького повстання 1596 року, котрий називав себе онуком князя Яцька Половця-Рожиновського. Саме Ю.Рожновський і викрав родинні архіви князів Половців-Рожиновських із комори остерського старости. Серед викрадених документів якраз і фігурували вищезгадувана грамота Володимира Ольгердовича та її підтвердження князем Олельком Володимировичем. На думку В.Антоновича, немає жодних підстав вважати Ю.Рожновського дійсним нащадком занепаłego роду Половців-Рожиновських. Але, на думку вченого, існування цього роду та обширні маєтності, котрими володіли його нащадки в Київській та Чернігово-Сіверській землях, можна вважати незаперечними. Адже достовірність цих документів не викликала жодного сумніву або заперечення з боку сучасників. Відповідач та власник маєтностей В.Ходика побудував свій захист не на спростуванні наведених у грамоті відомостей, а на доведенні того, що позивач Ю.Рожновський не має ніякого відношення до роду Половців-Рожиновських [2].

Так хто ж такі були Половці-Рожиновські, яким чином заволоділи вони землями у Чернігово-Сіверській землі? Родинні перекази князів Рожиновських називають засновником роду половецького хана Тугоркана, котрому пощастило породичатися з Великим Київським князем Святополком Ізяславичем. У 1094 році, учинивши мирову угоду з половцями, київський князь взяв собі за дружину Тугорканову доньку – половецьку княжну. Родинні зв'язки нащадків половецького хана з руськими князями не припинялися й пізніше. У 1117 році на онуці Тугоркана одружився син князя Володимира Мономаха Андрій [3].

¹ Грушевський М. Нариси історії Київської землі. – К. 1991 – С. 53.

² Антонович В. Киевские войты Ходыки // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.172-176.

³ Літопис Руський. – К., 1991. – С.137-140, 178.

Скориставшись родинними зв'язками з київськими князями, син Тугоркана Кариман переселився в Руську землю, охрестився під іменем Льва та поступив на службу до князя Володимира Мономаха. Від свого покровителя, згідно з родинними переказами, він і отримав у володіння ґрунти та маєтності в Пороссі та Сіверщині [1].

Той факт, що Половці-Рожиновські володіли маєтностями в Руській землі, не видається неймовірним, оскільки з літописів достеменно знаємо про тюркську колонізацію південно-руського кордону в XI-XII століттях. Чимало “своїх поганих” в ті часи переходило на службу до київських, чернігівських та переяславських князів та оселялось на руських землях. Літописи згадують “чорних клобуків” у Пороссі, “ковуїв” в Чернігівщині та Київщині, “турпеїв” – в Переяславщині та інші тюркомовні “коліна”. Вони відігравали важливу роль у суспільно-політичному житті Київської Русі, мали тут не тільки кочовища, але й навіть укріплені міста. З плином часу вони або асимілювалися з місцевим населенням (як це сталося з Половцями-Рожиновськими), або частково відійшли в степи після монгольської навали 1239-1240 років [2].

Останнім часом ці літописні відомості дедалі частіше знаходять і археологічне підтвердження. Подібні унікальні знахідки мали місце і в Ніжині. Так, у 1961 році на південній околиці міста (вул. Механізаторів), під час риття траншеї під водогін, було раптово знайдено поховання воїна-кочівника у повному військовому спорядженні з конем. Матеріали з поховання, яке датується XII-XIII століттям, були зібрані І.І.Єдомахою і експонуються нині у Чернігівському історичному музеї. У викидах ґрунту тоді знайшли шаблю східного походження з кувачем та рослинним орнаментом, інкрустованими сріблом та золотом, стремена, елементи кінського оголів'я, шматки кольчуги, вістря стріл, кістяні накладки від лука тощо. На жаль, розкопки тоді не проводились через складні погодні умови, і тепер важко навіть з'ясувати точне місце цієї знахідки.

Таким чином, історичні реалії XII-XIV століть не заперечують генеалогічних переказів про родовід князів Рожиновських. Залишається незрозумілою хронологія розглянутої нами грамоти князя Володимира Ольгердовича, адже датовано її 19 січня “4-го індікту”. Традиція рахувати роки “індиктами”, або 15-літніми циклами, прийшла на Русь з Візантії. Отже, щоб встановити час написання грамоти, нам треба з'ясувати, коли “4-й індікт” випадав під час князювання Володимира Ольгердовича у Києві.

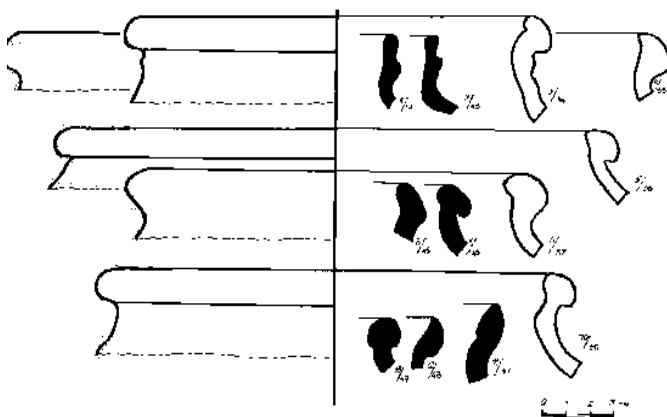
У дослідників немає єдиної точки зору на початок його княжіння. У 1362 році Великий Литовський князь Ольгерд організував спільний литовсько-руський похід проти монголів. Результатом перемоги литовсько-руського війська у битві на Синіх Водах стало звільнення від влади монгольських ханів Торговиці, Білої Церкви, Звенигорода і великих степових територій Лівобережжя від Києва та Путивля до гирла Дону та Очакова. Саме після цих подій і посадив Ольгерд на київський князівський стіл свого сина Володимира. Переважна більшість дослідників висловлювала думку, що Володимир Ольгердович став київським князем не раніше

¹ Антонович В. Вказана праця. – С.172-176.

² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.II. – С.534, 548, 551.

1367 року, а можливо, й у 1377 році, після смерті батька. Князував Володимир до 1394 року, коли Вітовт усунув його з Київського столу.

У період з 1362 по 1394 рік “4-й індикт” припадав двічі – на 1366 та 1381 роки. Отже, саме цими роками і можна датувати грамоту. Найбільш ймовірно видається дата – 1381 рік. Цієї точки зору дотримувалися, зокрема, М.Грушевський та Ф.Шабульдо. Це датування здається переконливим, адже, на думку більшості дослідників, саме у цей час простежується тенденція до збільшення володінь Київського князівства за рахунок колишніх земель Переяславського та Чернігівського князівств – Посейм’я з волосними центрами Хоробор, Сосниця, замком Остер та його ґрунтами у басейні нижньої Десни. Про досить пізнє включення Чернігово-Сіверських земель до складу Київського князівства свідчать і знахідки скарбів монет Володимира Ольгердовича в Сосниці, Козельці та Вишеньках, які за своїм складом можуть бути датовані саме 80-90-ми роками XIV століття [1].

Мал. 17. Зразки фрагментів кераміки другої половини XIII-XIV ст. з поселення післятатарської доби в урочищі “Ветхе”

Таким чином, із точки зору сучасних відомостей з історії Чернігово-Сіверської землі останньої чверті XIV століття, достовірність грамоти Володимира Ольгердовича не повинна викликати сумніву, а приналежність Київським князям обширних володінь поміж нижньою Десною, Остром та Удаєм мусить бути визнана історичною реальністю того часу. Нашадки Половців-Рожиновських володіли своїми маєтностями протягом XIV та XV століть. На Київському Правобережжі їм належали ґрунти між річками Стугною, Тетеревом і Россою з центром – замком Сквиря, заснованим Половцями, та населеними пунктами Радомишль, Фастов, Рудня, Ягнятин, Трилеси тощо. На Лівобережжі їм належали землі в басейні нижньої Десни, Снову, Остра та Удаю з містами Ніжином, Басанню, Биковим, Крехаєвим, Дорогинкою, Варвою та

¹ Шабульдо Ф. Землі Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.82-84; Козубовський Г. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам’ятками нумізматики // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С.131-137.

замком Рожинов у Остерському повіті з навколишніми селами та угіддями. Татарська навала кінця XV століття завдала господарству Рожиновських великої шкоди, а з середини XVI століття цей рід починає занепадати. Як з'ясував В. Антонович, у 1536 році помер останній із князів Яцько Михайлович Рожиновський, котрий перед смертю заповів опікунство малолітніми дітьми своєму приятелю Івану Немиричу. А вже через 30 років на майно Рожиновських висунули претензії нащадки опікуна. Отож, прямих нащадків цього старовинного роду вже на той час не лишилося... [1].

Таким чином, сукупність письмових та археологічних джерел кінця XIV століття незаперечно доводять існування Ніжина у цей час як одного з населених пунктів Чернігово-Сіверщини. На жаль, лишається нез'ясованою доля міста протягом наступних двох століть. На думку історика П. Клепатського, котрий здійснив спробу реконструкції кордонів Остерського повіту XIV-XVI століть, залучивши матеріали люстрацій 1552-1628 років та спогади старожилів про ці кордони "як вони були зстародавна", Ніжин у цей час лишився східним форпостом повіту. В XV-XVI столітті, можливо, внаслідок нападів татар та частих військових дій поміж московськими та польсько-литовськими військами, що точилися за Чернігово-Сіверські землі, місто зовсім занепало, втративши стратегічне значення, і до самого початку XVII століття зникло зі сторінок літописів та документів. Відбудова Ніжинського замку на місці старого городища за часів Сигізмунда III відкрила нову сторінку в історії тисячолітнього міста.

Скит Введенського жіночого монастиря у Ветхому. Фоло початку XX ст.

¹ Антонович В. Вказана праця. – С.172-174.